

JOHANNA VEHKO

**Valede
paljastamise
käsiraamat**

MENU

© Johanna Vehkoo ja kirjastus Kosmos 2019

2. trükk

Kirjastaja: Menu Meedia OÜ

Tõlkija: Margit Pent

Toimetaja: Katrin Streimann

Kujundaja: Rein Seppius

Esikaas: Einike Soosaar

© Menu Meedia OÜ 2021

Trükk: Printon

eISBN: 978-9949-686-37-7

ISBN: 978-9949-686-36-0

SISUKORD

Tõejärgse ajastu ellujäämisjuhend	7
1. PEATÜKK: Libauudised	9
2. PEATÜKK: Vandenõuteooriad	39
3. PEATÜKK: Algoritmid	61
4. PEATÜKK: Eksiteabe psühholoogia	79
5. PEATÜKK: Kümme näpunäidet valede paljastamiseks	95
Autor tänab	111

MENUmedia

Tõejärgse ajastu ellujäämisjuhend

2015. aasta alguses hakkasin kirjutama Yleisradio veebisaidile artiklite sarja nimega „Valede paljastamine“. Olin juba mitu aastat viinud läbi digitaalse faktikontrolli koolitusi, kus õpetasin muuhulgas otsingute täpsustamist ja veebis levitatava teabe õigsuse kontrollimist.

Selgus, et selliste oskuste järele on suur vajadus.

„Valede paljastamise“ artiklid sündisid tõdemusest, et faktide kontrollimise tööriistu tuleks avaliku teenusena jagada kõigile. Faktide kontrollimisest on saanud hädavajalik kodanikuoskus.

Artiklisarja populaarsus kasvas kiiresti. „Valede paljastamise käsiraamat“ sündis ajal, mil kogu maailmas hakati rääkima libauudistest ja muust eksitavast teabest, mis levib veebis. Olen kogunud aastatega teema kohta nii palju materjali, et lõpuks koondasin selle kokku valede paljastamise käsikirjaks. Käsikiri annab nõu, kuidas tõejärgsel ajastul ellu jääda.

Paljud käsiraamatud sisaldavad enamasti ainult näpunäiteid ja juhiseid. Veebis leviv eksiteave (misinformatsioon) on paraku nii kõikehõlmav, segadust tekitav ja raskesti tuvastatav, et sellesse tuleb süüvida põhjalikult. Seepärast on raamatus neli peatükki, millest igaüks käsitleb üht olulist teemat. Viies peatükk on praktiline: selles on kümme näpunäidet, mille abil on võimalik valeteavet tuvastada ja tõrjuda.

Peatükkides on lisaks teema kiirülevaatele teabekastid, mis õpetavad enesekaitset propaganda vastu.

Esimeses peatükis käsitlen, mida me mõistame libauudiste all. Selgub, et eksiteave on demokraatiale kahjulik ja sellel võib olla ohtlikke tagajärgi isegi eludele. Ohtlikud on ka vandenõuteooriad, mida vaatlen teises peatükis. Alles hiljuti võis vandenõuteooriaid pidada väikeste rühmade kahjutuks nokitsemiseks, millel pole kuigi suurt ühiskondlikku tähtsust. Olukord on aga muutunud. Avalikkuse ette paisatakse üha kummalisemaid ja radikaalsemaid vandenõuteooriaid, mis ulatuvad otsapidi ka peavoolumeediasse.

Kolmandas peatükis lahkan müüti filtrimullidest, mille vangid me väidetavalt oleme, kui kasutame meediat. Samas peatükis vaatlen algoritme, mis juhivad meid üha sügavamale ekstremismi rappa. Äärmiselt tähtis on mõista, kuidas valeteave nakkub ja meid enda võimusesse haarab. Sellest räägin neljandas peatükis, mis käsitleb eksiteabe psühholoogiat.

Eksiteabe tuvastamiseks on kõige rohkem vaja õppida kahtlema omaenda eelarvamustes ja hoiakutes. Raamat aitab.

Pärast raamatu läbilugemist oskad eraldada teri sõkaldest ja valeteavet tõhusalt kummutada. Need oskused on igapäevasele vajalikud. Kriitilise mõtlemise oskus on alati vajalik.

Eksiteave on eelkõige ühiskondlik probleem. See õõnestab usaldust ühiskonnas ja murendab demokraatlikke protsesse. Kahjuliku teabe mõju leevendamiseks ei piisa ainult üksikisikute pingutustest, kaasama peab poliitika, majanduslikud hoovad ja seadusandluse. Probleemi lahendamiseks tuleb seda kõigepealt tunnustada.

Raamat ei klammerdu päevapoliitikasse, selle eesmärk on olla pikaajaline partner eksi- ja võltsteabe tuvastamisel ja nende vastu võitlemisel. „Valede paljastamise käsikiri“ on abivahend, mille poole võib alati tagasi pöörduda. Siis, kui muutuvad poliitiline olukord, võltsteabe levitamise taktika ja eksiteabe kanalid. Need aga on pidevas muutumises.

Johanna Vehkoo

1. PEATÜKK

Libauudised

Selles peatükis käsitletakse, mida libauudised endast kujutavad ja mis on selle nähtuse puhul uut. Lisaks visandatakse ähvardavaid tulevikupilte.

2017. aastal paljastus Myanmaris massiline propaganda- ja libauudiste operatsioon, mille abil õhutati viha ja põlgust moslemivähemuse vastu. Selgus, et armeevõimud olid loonud Facebooki terve rea kontosid, mis pealtnäha tundusid meelelahutussaitidena. Nende hulgas oli popstaaride, modellide ja teiste kuulsuste fännisaite.

Kõigepealt meelitasid saidid jälgijaid meelelahutusliku sisuga, siis aga hakkasid ootamatult vorpima vihakõnet, mis laimas ja näitas halvas valguses rohingja vähemust. New York Timesi andmetel osales operatsioonis koguni 700 Myanmaris sõjaväelast.

2017. aasta suvel puhkenud vägivaldaine tõttu on Myanmarist põgenenud juba üle 700 000 rohingja vähemusse kuuluva inimese. Rohingja moslemeid on Myanmaris elusalt põletatud, vägistatud ja piinatud. ÜRO aruande põhjal on hävitatud vähemalt 392 küla. 2018. aastal nõudis ÜRO, et rahvusvaheline kohus uuriks Myanmaris relvajõudude juhtkonna osalemist massimõrvas.

ÜRO kritiseeris teravalt ka Facebooki selle eest, et see lubas oma lehtedel õhutada vägivalda ja etnilist tagakiusamist.

Myanmar ei ole sugugi ainus riik, kus propaganda levitamiseks ja vägivalda õhutamiseks on kasutatud sotsiaalmeediat. Sri Lanka arvukate vägivallategude jäljed juhivad Facebookis levitatud libauudiste ja meemideni, mille järgi kavandavad moslemid riigi põhielanikkonna steriliseerimist. Mehhikos, Indoneesias ja Indias hirmutati Facebookis ja Whatsapis inimesi kuulujuttudega laste röövimisest. Kuulujutud on kõigis kolmes riigis kaasa toonud omakohut ja lintšimist.

Myanmaris võrdub Facebook paljude jaoks internetiga, mida kasutatakse peamiselt telefonis. Põhjuseks see, Facebook sõlmis 2016. aastal lepingu riigile kuuluva telefonioperaatoriga. Tehingu tulemusel paigaldati Facebook kõigisse uutesse telefonidesse. Erinevalt suurest osast muust internetist oli sotsiaalmeedia teenust võimalik kasutada tasuta. 2014. aastal oli Myanmaris kaks miljonit Facebooki kasutajat, 2017. aastal juba 30 miljonit. Paraku ei paigaldata aga mobiilseadmetesse meediakirjaoskust.

Olen viimastel aastatel lugenud läbi tervisele kahjuliku hulga uudisartikleid, analüüse ja raamatuid libauudiste ja eksiteabe ohtlikkuse kohta. Kuna tegemist on enamasti ameeriklaste kirjutatud ja Ühendriikide poliitikat käsitleva materjaliga, siis käivad ka toodud näited USA kohta. Tean, et ühe enne 2016. aasta presidendivalimisi laialt levinud libauudise põhjal olevat paavst teatanud, et toetab Donald Trumpi presidendina. Buzzfeedi andmetel kogus uudis Facebookis ligi miljon reaktsiooni (kommentaari, jagamist või laikimist).

Olen lugenud mitmeid reportaaže Makedoonia väikelinna noorte kohta, kes löid kümneid libauudiste saite ja teenisid libauudiste sepistamisega kopsaka taskuraha. Nende lood olid suunatud Ühendriikide vabariiklastele, sest andmeanalüüs näitas, et see tasub ära. Noortel puudus Ühendriikide poliitikaga isiklik suhe ja nad ei pruukinud olla sellest isegi huvitatud, aga nad leidsid endale turuniši.

Hiljem on kogu maailma ajakirjandus kirjutanud kilomeetrite kaupa Venemaa sekkumisest Ühendriikide presidendi valimistesse. Riigi justiitsministeeriumi eriuurija Robert Muelleri raportis tõdeti 2019. aasta kevadel, et Venemaa sekkumine valimistesse oli „mastaapne ja süstemaatiline“. Uuringu tulemusena esitati 12 venelasele süüdistus demokraatliku partei saidile häkkimise ja 13 venelasele süüdistus libauudiste levitamise eest. Twitter eemaldas 200 000 säutsu, mida seostati Vene internetiuuringute agentuuriga (Internet Research Agency, IRA), mis on tuntud ka Peterburi trollivabrikuna. Twitter teatas e-kirjaga 1,4 miljonile kasutajale, et nad on kokku puutunud Venemaa propagandaoperatsioonidega.

Olen vägagi teadlik libauudiste tootjate sageli tsiteeritud intervjuudest, milles end liberaalideks väitvad mehed tunnistavad, et kirjutavad konservatiividele suunatud poliitilisi libauudiseid. Kõik eespool mainitu on elav näide libauudiste tootmisest, mille eesmärk on avaldada poliitilist survet. Lisaks USA-le on valimiste ilmselget mõjutamist täheldatud ka paljudes teistes riikides, aga sotsiaalmeedias leviva võltsteabe tegelikku mõju valijate käitumisele on väga raske mõõta. On ikka veel ebaselge, kas libauudistega on suudetud saavutada seatud poliitilisi eesmärke, sest uurimisandmed on vastuolulised ja neid pole piisavalt.

Seevastu ei ole kahtlustki, et libauudiste, eriti rassistliku võltsteabe tulemusena on paljudes riikides suurenenud vihakõnede arv, tekkinud reaalsed ohuolukorrad, kasvanud vägivald ja toimunud isegi mõrvad. Nendes seostes põhjuse ja tagajärje vahel pole mingit kahtlust.

Kuigi on avalikuks tulnud, et Myanmaris sündmuste taga oli armee süstemaatiline tegevus, ei ole see äratanud teistes riikides ligilähedaseltki sama suurt huvi kui Venemaa sekkumine USA valimistesse. Libauudiste-teemalised arutelud on keskendunud USA-le ja Venemaale ja sealjuures on probleemi globaalne ja vägivaldne iseloom jäänud paljudele ebaselgeks. Kui valijaid on võimalik mõjutada võltsteabega, siis on demokraatia ohus. Kriis

on veel tõsisem, kui inimesed hakkavad üksteist libauudiste tagajärjel tapma.

Eksiteave
(misinformatsioon) = tahtmatult levitatav eksitav teave

Võltsteave
(desinformatsioon) = tahtlikult levitatav eksitav teave

Libauudise definitsioon on väga lihtne: see on eksitamiseks loodud tekst või ka näiteks video, mis jäljendab ajakirjandust, aga ei ole seda. Libauudise puhul on suures osas tegu sepitsusega. Selles võivad olla segatud faktid ja väljamõeldised, sest tõe pole põhimõtteliselt tähtis. Libauudiste tootja motiivid võivad olla raha, petmisega kaasnev rahulolutunne või poliitiliste eesmärkide saavutamine.

Ajakirjandus seevastu on faktipõhine. Selle tähtsaim ülesanne demokraatlikus riigis on pakkuda kodanikele usaldusväärset informatsiooni, mille alusel saab valimistel langetada teadlikke otsuseid. Ajakirjanduse ülesanne ei ole eksitamine ega valetamine. Profimeedia on suures osas ise süüdi, et inimestel on sageli raske vahet teha.

Libauudiste ümber keerleva diskussiooniga on seotud mõistete sasipundar, mille süüdlaseks võib pidada Donald Trumpi. Trump tembeldas libauudisteks (*fake news*) kõik meedias avaldatu, mis oli talle vastukarva. Trump üritas kaaperdada mõiste oma eesmärkide huvides ja see tal ka õnnestus. Teiste riikide populistid ja diktaatorid on meedia vastu suunatud rünnakutes järginud Trumpi eeskju. Ka Soome poliitikud on selles valdkonnas silma paistnud.

Süüria president Bashar al-Assad ja teised tema valitsuse juhtfiguurid on kasutanud fraasi *fake news* toimepandud hukkamiste ja piinamiste eitamiseks. Myanmaris väitis kohalik võimuesindaja New York Timesile, et rohingja vähemust ei ole üldse olemas:

„See on *fake news*.“ Venemaa välisministeerium avas veebisaidi, kuhu kogub kokku riigile ebameeldivad uudised, lüües neile silmatorkava punase templi *fake news*. Hiina armee on loonud veebisaidi, millel kodanikud võivad anda teada armeele kahjulikest „libauudistest“.

Mõiste *libauudised* tähenduse sogamisest saavad kasu vaid uudiste tootjad ja populistid, kelle huvides on tekitada üldist segadust ja takistada ühiskondlikes diskussioonides üheselt mõistetavate terminite kasutamist. Paljud uurijad ja ajakirjanikud on viimasel ajal jõudnud seisukohale, et *libauudiste* mõistest tuleks üldse loobuda. Kas on aga õige loobuda mõnest põhimõtteliselt kasutuskõlblikust sõnast iga kord, kui osavad demagoogid kasutavad seda teises tähenduses? Oma rahvast rõhuvad valitsused on varemgi osanud toimepandud kuritegusid eitada ja ümber lükata. Massimõrvadega on alati kaasnenud tõendite hävitamine, peitmine ja varjamine. Nüüd on hirmuvalitsustel selle kübaratriki jaoks Trumpi leiutatud uus turundusnipp. Kui seda ei oleks, siis mõtleksid nad välja midagi muud.

Faktikontroll on teine termin, mida poliitikud on üritanud kasutada oma propaganda huvides. Näiteks on Fact Check Armenia olemas vaid selleks, et valetada ehk eitada armeenlaste massimõrva. (Veebisaidi taga on Türgi ametlikku poliitikat toetav Turcic Platform.) Sellele vaatamata ei kaalu keegi tõsiselt lõpetada termini *faktikontroll* kasutamist.

Trumpi nõunik Kellyanne Conway võttis käibelega fraasi „alternatiivsed faktid“. Soomlaste kõrvadele kõlab see tuttavlikult: siinses poliitilises ajakirjanduses kasutatakse valetamise kohta tihti ilustatud fraasi „moonutatud tõde“. Mõlemast variandist oleks hea loobuda. Ajakirjanduslikud tekstid peavad kasutama täpseid väljendeid ja olema selged. Teisisõnu, propaganda jäägu propagandaks, vead vigadeks, reklaam reklaamiks jne. Ka „vale“ on endiselt kasutuskõlblik ja vajalik sõna. Seda tuleb kasutada seal, kus on teada, et rääkija valetab.

Vale- ehk libauudised on samuti vaieldamatult olemas.